

Serta Pacifica

Tanulmányok Fried István 70. születésnapjára

Szerkesztette
Ármeán Otília, Kürtösi Katalin,
Odorics Ferenc és Szörényi László

Pompeji Alapítvány
Szeged, 2004

E kötet
a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának támogatásával jelenik meg.

© Szerzők, 2004

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás,
sokszorosítás, illetve adatfeldolgozó rendszerben való
tárolás a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

Kiadja a Pompeji Alapítvány
Felelős kiadó a Pompeji Alapítvány képviselője
Borítótér Pintér László
A nyomdai előkészítés és sokszorosítás a Books in Print munkája

ISBN 963 482 688 1

TARTALOM

KABDEBŐ LÓRÁNT Kedves Pista Barátom!	9
VILÁGIRODALOM	
LÁZÁR ISTVÁN Petrarca írása az orvosok ellen a költészet védelmében	21
BÍRÓ CSILLA Tanár-diák kapcsolatok: Chrysoloras – Guarino – Janus	30
LŐKÖS ISTVÁN Zsoltármotivációk Marko Marulić <i>Judit</i> című eposzában. (Részlet egy készülő Marulić-monográfiából)	38
KISS ATTILA ATILLA Róma testére gyógyszer: a sebek szemiotográfiája a <i>Titus Andronicus</i> ban	51
PÁL JÓZSEF A látott Saul és a hallott Dávid Alfieri tragédiájában	61
TÖRÖK ERVIN Idő és referencia. Heinrich von Kleist: <i>A chilei földrengés</i>	67
BÉNYEI TAMÁS Balzac és az eredeti tőkefelhalmozás	76
MILIÁN ORSOLYA Egy híres mozgó kép	93
KOVÁCS SÁNDOR S. K. Még egy híres (kis)regény	101
KELEMEN ZOLTÁN Az utazás mint metafora két amerikai regényben	111
FÜZI IZABELLA <i>L'esthétique du choc</i> : „Baudelaire ajándéka”	118
FOGARASI GYÖRGY Rilke és a dolgok tele-grammo-fóniája	127
WENNER ÉVA Az idő tudata, a tudat ideje	134
MÜLLNER ANDRÁS Az írógép és a csengő	140
NÉMEDI ANDREA Kommunikáció- és médiumkritika Marie Luise Kaschnitz. <i>Távbeszélgetések</i> [<i>Ferngespräche</i>] című elbeszélésének elbeszélésmódjában	147

MEDGYES TAMÁS	
Vázlat a <i>Brat Pack</i> irodalomról	156
JÁSZAY TAMÁS	
New York regénye	164
BAGI IBOLYA	
A kalmük és a szerecsen	172
ORCSIK ROLAND	
Egy családtörténet fragmentumai. Dževad Karahasan: <i>Pisma iz 1993. godine</i> [Levelek 1993-ból]	175
MAGYAR IRODALOM	
KASZA PÉTER	
A Brodarics-recepció kérdése a magyar epikában	187
KÓPECZI BÉLA	
Szalay László II. Rákóczi Ferencről	196
ZENTAI MÁRIA	
Egy magyar gróf Pindus útján	198
HÁSZ-FEHÉR KATALIN	
A „nemzeti szentimentalizmus” programjának egyik forrása: az osszianizmus	209
PENKE OLGA	
„Ariadné fonala” Bessenyei György <i>Tariménes útazása</i> című regényében	221
DALLOUL ZAYNAB	
A végzet szerepe Vörösmarty <i>Zalán futása</i> című eposzában	230
ÖTVÖS PÉTER	
Példák Kazinczy Ferenc metódusáról	241
HÓDOSY ANNAMÁRIA	
Petőfi három madara	249
KERÉNYI FERENC	
Egy Jókai-novella tárgytörténetéhez	261
SZAJBÉLY MIHÁLY	
Az irodalmi Deák-párt ellenzékének jelentkezése az 1860-as évek elején	264
HAJDU PÉTER	
A fikcionalitás tematizálása az öreg, de nem vén Jókai szövegeiben	275
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ	
A Simplicissimus-féle irodalom mint Jókai Mór regényvilágának forrása	283
HUBA MÁRK	
Egy híres regény – Mikszáth Kálmán: <i>Beszterce ostroma</i>	290
HÁRS ENDRE	
Térképműveletek. Képzletbeli földrajz és nemzeti paradigma	
Eötvös Károly útmonográfiáiban	295
FERENCZ ANNA	
<i>Asszonyságok díja</i> – történetek emlékezete	304
ODORICS FERENC	
Tulajdonnevek lázadása az <i>Aranysárkányban</i>	314
SÁRKÖZY BENCE	
Az irodalom mint társadalomtudomány avagy Solymosi Eszter szelleme	320

BÜKY LÁSZLÓ	
Egy szövegkezdlet ábrázolásviszonyai	325
OLASZ SÁNDOR	
Köznapi fikció és műfajpoétikai nyitottság	344
SÁGHY MIKLÓS	
Mészöly Miklós tettenérésének tanulságai	351
DARABOS ENIKŐ	
Tárgyilagos szenvedély. „Szerelemszemantika” Oravecz Imre 1972. szeptemberében	365
BOMBITZ ATTILA	
Beavatás. Baka István kisregényeiről	374
SÉRA BÁLINT	
Egy híres regény	388
ÁRMEÁN OTÍLIA	
Titkosírás avagy az írás titkai	394
TÓTH ÁKOS	
Szóhalálában	401
IRODALOMELMÉLET	
KULCSÁR SZABÓ ERNŐ	
A nyomolvasás önkénye. Az archiváló filológia „vidám pozitivizmusáról”	409
KÜRTÖSI KATALIN	
Etnicitás a kanadai irodalomban	420
SZÖKE KATALIN	
Szecessziós stílusjegyek Andrej Belij esszéesztikájában	430
SZÖNYI GYÖRGY ENDRE	
Szó és kép – Mi a költészet?	436
KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN	
A hang médiuma a költészetben	443
SZABÓ ZOLTÁN	
Ekvivalencia és összehasonlító stilisztika	451
SZILI JÓZSEF	
A regényes regény avagy a román románca	455
FERENCZI LÁSZLÓ	
Könyvek, kalandok	465
SUMMARY	
	473

könyvember voltával. Don Quijote nemcsak könyvember, hanem egyúttal könyvalak is, regényt él, és egyúttal tudja is magáról, hogy regényhős.”¹⁵ Ennek a felismerése Pongrácz számára kritikus, hiszen itt Pongrácz gróf a célzásértékű regénnyel értelmezői pozícióba kerül. Az ő esetében olvasói helyzetéből fakadóan megsokszorozódik a *Don Quijote* hatása, hiszen Pongrácz István olvasóként arra kényszerül, hogy – a célzás miatt – önmagára értelmezze azt a regényt, amelynek főhőse könyvektől, regényektől tébolyult meg. Pusztán a formállogika révén kellene belátnunk azt, hogy éppen a regénnyel, a *Don Quijotéval* kergetik Pongráczot az örületbe. Ennek a regényteremtő vagy örületgeneráló mechanizmusnak lesz részese Pongrácz, aki *textuálisan* vonódik az örület *kontextusába*. (De ha a [kon]textust referenciálisan is nyitottá tesszük, akkor a mai olvasó is számolhat a pongráczhoz hasonló textuális bevonódással, és ekkor egy a regények által örületbe kergetett szereplő [Don Quijote] regényét olvasó figura [Pongrácz István] regényét olvassuk...))

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a *Besztercebén* több eltérő olvasat viaskodik egymással, amelyek elbeszélnek egymás mellett, a közös értelmezés hiányzik, sőt, Pongrácz környezete azzal a hatalomgyakorló gesztussal él, miszerint ők rendelkeznek a *Don Quijote* egyetlen és helyes (nek vélt) olvasatával. Pongrácz Istvánt tekinthetjük a *Don Quijote* első (poszt)modern olvasójának–értelmezőjének, aki anakronisztikus jelleme ellenére a XIX. században a XX. századi teoretikusokat megszegyenítő módon, minden sematikusnak ható értelmezést nélkülözve interpretálja a *Don Quijotét*.

Akárhogy is, egyetlen és talán örök kéttelylel számolnunk kell: ha egyenlőségelet teszünk is gróf Pongrácz István és Don Quijote közé, be kell látnunk – már csak („posztmodern”) korunkból kifolyólag is –, hogy a *Don Quijote* még egyszer nem írható meg, és nem játszható el újra, azaz „az ismétlés időbeli távolságában a megismételt nem identikus”.¹⁶ És ezt Borges is tudta, Jauß is tudta, de – ami a legfontosabb – ezt mindannyiunk előtt, leghamarabb Pongrácz gróf tudta.

¹⁵ Szerb Antal: *A világirodalom története*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, é. n. 306.

¹⁶ Jauß: i. m. 30.

HÁRS ENDRE Térkép-műveletek Képzeletbeli földrajz és nemzeti paradigma Eötvös Károly útimonográfiáiban*

Centrum és periféria, hangsúlyos és mellékes, fontos és felejtető viszonyának megfordítása a szimbolikus értéktérmentés azon gyakorlatainak is jellemző stratégiája, amelyek tétje a 'nemzeti' beíródása a kultúra 'szövegébe'.¹ E stratégia hatékony – és egyszerűnek, sőt átlátszónak is csak addig tekinthető, míg el nem tűnik a szimbolikus anyagban, s nem válik a 'valóság' homályos alakzatává. A képzeletbeli földrajz, az értékstruktúrák meghatározta „geopolitikai tudat”² következőkben elemzendő magyar példáját sem önmagában centrum és periféria megfordításának stratégiája teszi érdekessé, hanem a szimbolikus anyaghoz való történeti kötődése³ – sajátos kultúrába, illetve korszakba ágyazottsága. Eötvös Károly irodalmi munkássága olyannyira gazdag, már-már az önantropologizálás⁴ gyanúját keltő dokumentumokkal szolgál a 19. század végi Magyarország nemzeti sztereotípiáinak kutatása számára, hogy sokkal *emlékezetesebbnek* is mutatkozik annál, mint azt az Eötvös műveivel foglalkozó irodalmárok értelmező, illetve értékelő gesztusaiból sejteni lehet. Eötvös irodalmi munkássága ugyanis inkább a „kulturális fordulathoz”⁵ fűződő mai szemléletmódok tág, mintsem a modernizmus szűk irodalomfogalma szempontjából tekinthető *irodalminak*.⁶ (Mindazonáltal – és a soron következő gondolatmenet dacára is – nehéz lesz elhessegetni a gyanút, hogy a nacionalizmus kutatás ingoványos talajára lépő irodalmár számára éppen az érdekes, ami irodalmi szempontból rövid életű. Szerencse, hogy a kultúratudomány művelője nem a „klasszikus”⁷ gondozását tűzi ki céljául. Hisz ez utóbbi ügyis fennmarad – nélküle is.)

* A dolgozat eredetileg az „Uralom, etnikai megkülönböztetés és irodalmiság (Ön-és idegenkép az Osztrák-Magyar Monarchia kultúrájában 1867–1918)” témájával foglalkozó osztrák-magyar kutatócsoport számára íródott. A csoport mindmáig sokat köszönhet Fried István támogatásának. A német változat Eötvös Károly életére és munkásságára vonatkozó, és a nemzetközi nyilvánosság előtt nélkülözhetetlen 'ismeretterjesztő' szakaszait a dolgozat jellegéből adódóan nem állt módomban maradéktalanul kiiktatni a szövegből.

¹ Vö. Hárs Endre: A tigris, amely oroszláknak küzdött. A 'kulturális szöveg' metaforájáról. In uő: *Én túl a nyelven. Irodalom, antropológia, kultúra*. Budapest–Szeged, Gondolat Kiadói Kör – Pompeji, 2004. 163–195.

² Vö. Edward W. Said: *Orientalizmus*. Ford. Péri Benedek. Budapest, Európa, 2000. 28.

³ E kötődéshez (sic!) lásd a második lábjegyzetet.

⁴ Vö. Paul Rabinow: Representations are Social Facts: Modernity and Post-Modernity in Anthropology. In *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. Szerk. James Clifford – Gerige E. Marcus. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 1986. 234–261.

⁵ Vö. Horst Turk: *Philologische Grenzgänge. Zum Cultural Turn in der Literatur*. Würzburg, Königshausen & Neumann, 2003.

⁶ Vö. Stephen Greenblatt: *Was ist Literaturgeschichte?* Ford. Reinhard Kaiser – Barbara Naumann. Frankfurt a. M., Suhrkamp, 2000.

⁷ Vö. Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Ford. Bonyhai Gábor. Budapest, Gondolat, 1984. 203–207.

A politikusi és jogász pályát bejáró Eötvös csak a századfordulón látott hozzá terjedelmes monográfiái írásához, illetve (cikksorozatain alapuló) megszerkesztéséhez. A magyar történelem nevezetes epizódjait, történelmi alakjait, családjait, tájegységeit körüljáró monográfiák különböző szövegfajtákat, történeteket, beszámolókat, visszaemlékezéseket, anekdotákat, színhagyományt, életképeket, irodalmi elemzéseket és tudományos ismeretterjesztő leírásokat ötvöznek egy az irodalom igényével és illúziójával fellépő elbeszélő által egybefogott műegésszé.⁸ A szövegek elbeszélője (szerkesztője és tolmácsolója) olyan historiográfus szerepét ölti magára, aki – tudatosan elhatárolva magát a pozitivizmus módszervilágától – saját emlékeiből és egy nemzeti (magyar), egy regionális (pl. dunántúli) és egy szociális (pl. paraszti vagy kismemesi) közösség szóbeli hagyományából merít. A szimulált szóbeliségnek⁹, a múlt megőrzésére fordított munka kollektivitásának ebből a koncepciójából az is következik, hogy az az időszak, amelynek felelevenítéséhez az elbeszélő narratív eszköztárát ('hangját') kölcsönzi, a 19. századnak csak azon évtizedeit öleli fel, amelyek fennmaradhattak az utolsó három-négy generáció „kommunikatív emlékeztetésében”.¹⁰ Az irodalomtudomány ítéletei Eötvös monográfiáiról mint a 'megcsinált' emlékezés dokumentumairól e szempontoknak megfelelően a zárt (irodalmi) struktúra (jogos) hiányolásától¹¹ a nagyszabású koncepció (ugyancsak jogos) méltatásáig terjednek.¹² A jelen dolgozat célkitűzése, hogy feltárja, miként állnak Eötvös alább kiemelő szövegei (egy tágabb) irodalmi vonatkozásban is a jelzett koncepció szolgálatában. Ehhez viszont szükséges, hogy a hangsúly a nemzeti emlékezeten folytatott 'munka' által hordozott időbeli metaforikáról áttevődjön a szövegek azon poétikai aspektusára, amelyet a centrum és a periféria, a közeli és a távoli ütköztetésén alapuló térbeli metaforika határoz meg.

Eötvös itt idézendő művei a *Gróf Károlyi Gábor följegyzései* (1900) és az *Utazás a Balaton körül* (1900), melyek közül utóbbit a kiadástörténet *Balaton utazás összefoglaló címen* kiegészítette a néhány évvel később megjelent *A balaton utazás végével* (1909).¹³ Mindkét mű 'útimonográfia'. E kifejezés bevezetésével egyrészt az életmű egyéb monográfiáival való rokonságot, másrészt az útleírás műfajához fűződő sajátos – de identikusnak semmiképp sem tekinthető – viszonyt szeretném kifejezésre juttatni: a *Gróf Károlyi Gábor följegyzései* ugyanis valójában bonyolult narratívájú önéletrész, amelynek útleírászerű elemei megfordítják a közeli és a távoli szimbolikus (és a nemzetre alkalmazott) logikáját. S maga a térképen követendő útvonal a *Balaton utazás*ban is elvész az elbeszélő *exkursusaiban*: a Balaton körüli utazás helyett a Balaton po(i)étikus beépítésének, egy térkép (újra)rajzolásának tanúja lehet az olvasó. A tó és környéke nem egy utazás színhelye, hanem nemzeti jelentőségű tájegység, amelynek nevezetes pontjai csak történeti távolsággal mérhetők. A nemzethez tartozás képzeletbeli földrajza mindkét műben centrum és periféria értékmechanizmusán keresztül rajzolódik ki. Ez utóbbi szemléletesebb példaként essen szó elsőként a (későbbi keletkezésű)¹⁴ *Balaton utazásról*.

⁸ E gesztus példáit lásd alább.

⁹ Vö. Németh G. Béla: Egy vidékies 'aetas aurea' múzeumának őre: Eötvös Károly. In *Eötvös Károly 1842–1916*. Szerk. Alexa Károly. (Vár ucca tizenhét I.) Veszprém, 1996. 140–146., itt 144.; Fehér Erzsébet: A hagyományozás elbeszélő formái. Szövegszerveződés és beszédmod Eötvös Károly a *Balaton utazás* és a *Bakony* című műveiben. In uo. 181–198., itt 181–182.

¹⁰ Vö. Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford. Hidas Zoltán. Budapest, Atlantisz, 1999. 51.

¹¹ Schöppflin Aladár: Eötvös Károly. In *Eötvös Károly*. 91–92., itt 91. (Első megjelenés 1916-ban)

¹² Vö. Fehér Erzsébet: i. m.

¹³ Eötvös Károly: *Gróf Károlyi Gábor följegyzései*. I–II. Budapest, Révai, 1902.; Eötvös Károly: *Balaton utazás*. I–II. Szerk. Szalay Károly. Budapest, Magvető, 1982. Idézéskor a bekezdések eredeti tördelésétől eltekintek.

¹⁴ Vö. Albert Gábor: A vajda. A 'fiatal' Eötvös Károly. In *Eötvös Károly*. 147–156., itt 57.

Álútleírásként a *Balaton utazás* három 'történelmi' utazásra is hivatkozik. A mű kiindulópontjául szolgáló esemény 1875-re datálódik, amikor is Eötvös meghívására az irodalomkritikus Gyulai Pál, az újságíró Nagy Miklós és két történész, Salamon Ferenc és Szilágyi Sándor útra kelnek, hogy megnézzék a Balatont. Magáról az útról a *Balaton utazás* szövegében csak szórványosan esik említés, helyét szinte teljesen elfoglalják azok a történetek, amelyek apropója az egyes helyszíneken való közös tartózkodás. Ezen felül az elbeszélő két további balaton utazást is felidéz: a sajátját 1854-ből és hét „jurátus”¹⁵ történetekben áthagyományozott vándorútját 1844-ből. A három időpont által jelölt időszak – a „nagy évet”¹⁶ megelőző évtized, a Bach-korszak és a kiegyezés utáni évek – időbeli mélységet kölcsönöznek a Balatonra vetett (nem csak jelképes) pillantásnak. A jelen kérdésfeltevés szempontjából azonban fontosabb egy másik összefüggés. Az utazáson résztvevő urak ugyanis valamennyien erdélyi származásúak, az elbeszélő számára a nemzet története szempontjából jelentős hagyományokra visszatekintő országrész szülőttei. Ezen felül pesti értelmiségiek, akiket Eötvös az emancipálódott polgári milióból vidéki feudális környezetbe vezet. Számukra a Balaton és környéke ismeretlen föld, úgy történeti, mint kulturális és társadalmi tekintetben. Fehér folt Magyarország térképén. Először Erdély felől nézve, különösen értelmiségi sorsok alakulásában szembetűnő vélekedik az elbeszélő, hogy annak a honfoglalás óta keletről nyugatra irányuló mozgásnak a képzeletbeli térképén, amely egyben a civilizáció és a modernizáció útja is, épp „Túl-a-Dunán”¹⁷ ugrik meg a tekintet, s halad tovább, mintha mi sem történt volna:

Az erdélyi ember kétfelé költözik. Aki szegény akar maradni: vagy otthon ül, vagy Moldvába, Oláhországba száll ki szerencsét próbálni. Aki pedig boldogulni akar: az jön Budapestre. [...] És ez jól van így is. Nagyon erős gyomra van Budapestnek. Erősebb, mint a struccmadárnak. Erősebb, mint a golyamadárnak.¹⁸

Aki ellenben továbbhalad Budapesttől nyugat felé – s az már nem az erdélyi ember, hisz ez utóbbira nézve a főváros „napnyugat felé [...] a világ vége”¹⁹ –, az „Budapesten nemességre, képviselőségre és báróságra törekszik, s ha már egypár millióra tett szert: Bécsbe költözik”.²⁰ E kultúrtörténeti jelentőségű 'vándorlás' közben, amelynek szereplői és korszakai talán változnak, de iránya sosem, a Dunántúl és a Balaton környéke mint relevanciával bíró hely egészen kifejejtődik. „[A]z orvos urak nagy része szentül hiszi, hogy [a Balaton] valamely nyugoti országban fekszik, s a földrajzban Ischl, Franzensbad, Gastein, Reichenhall s egyéb efféle név alatt szerepel. Olyan orvos is van, aki azt hiszi, hogy nem is hívja más Balatonnak, csak az ostoba közönség.”²¹ Következésképpen szükséges valamit tenni azért, hogy a Balaton (és a Dunántúl) ne essen a társadalmi és kulturális érzékelés vakfoltjába. Eötvös számára a kihívás (az erdélyi urakkal kötött fogadás) nemcsak abban áll, meg tudja-e győzni vendégeit arról, hogy a Balaton éppoly szép, ha nem szebb, mint Erdély tájai, illetve hogy a Balatonért megéri kimozdulni Budapestről, hanem egyúttal abban is, el tudja-e látni a képzeletbeli földrajz szempontjából nélkülözhetetlen történeti, kulturális és társadalmi értékhangsúlyokkal. A táj feltárandó szépsége egyben nemzeti jelentőségének felmutatásától is függ.

¹⁵ *Balaton utazás*. 261–354.

¹⁶ Vö. Eötvös azonos című monográfiájával 1848/49 eseményeiről. Budapest, Révai, 1903.

¹⁷ *Balaton utazás*. II/395.

¹⁸ Uo. I/12.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo. I/11.

²¹ Uo. I/10.

Ez utóbbira viszont szemmel láthatóan íróemberek a leghivatottabbak. Hiszen a Balaton – a Rudolf trónörökös nevéhez fűződő, *Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben* című nagy volumenű etnográfiai munka Eötvös által írt Balaton-fejezetétől²² eltérően – a *Baltoni utazásban*

ábránd és költészet, történelem és hagyomány, édes-bús mesék gyűjteménye, különös magyar emberek ősi fészke, büszkeség a múltból s ragyogó reménység a jövőre. Se mérnök, se tudós, se állatbúvár azt igazán felismerni sohase lesz képes. Utazó kell ahhoz, aki egyúttal költő és történetíró s azonkívül erdélyi ember.²³

Az idézet és az elbeszélő további kommentárja tükrében új fénybe kerül a négy utazó író személye, akik, mintegy Rudolf trónörökös interdiszciplináris etnográfiai projektumát megelőlegezendő, különböző szakterületeket képviselnek. Am az említett urak, amint mindjárt a *Baltoni utazás* elején kiderül, nemcsak nem álltak össze, de külön-külön sem teljesítették a kitűzött (sugallt) feladatot. (Amiért is Eötvös mindjárt le is veszi azt hősei válláról, s annak ellenére, hogy nem erdélyi származású, s az utazás idején még csak írónak sem nevezhető, maga lát munkához. E narratív fogás jelentőségére azonban *Gróf Károlyi Gábor följegyzéseinek* a jelen példánál sokkal radikálisabb szerepcseréje kapcsán lesz érdemes visszatérni.) Pedig e munka már annak idején is halaszthatatlannak látszott. Hiszen a Balatonnak „huszonöt év előtt még nem volt igazi költője”.²⁴ Egy olyan „birodalom” felidézéséhez pedig, amely csak „[m]últak emlékében, hazafi vágyakban, lázadó képzeletben”²⁵ létezik, igencsak szükség van a költőkre. *Ami ugyanis nincs, az attól még lehetséges.* S köztudott, hogy „[v]oltakép a magyar nemzet újjászületését nem is az államférfiak, hanem e költők és írók teremtették meg”.²⁶ A „huszonöt év előtt” még beépítetlen Balaton-környék így, ha megkésve is, a *Baltoni utazás*beli írói munka eredményeként nyeri el kartográfiai, s egyben szimbolikus körvonalait: Tihany például a korai magyar államtörténelem színhelye, Csobánc és Sümeg várromjai a török idők emlékeit őrzik, Balatonfüred az első magyar nemzeti színház városa; és a nemzet nagyjainak relikviái éppúgy mindenütt fellelhetők, mint a termékeny népszellem gyökerei. A monográfia tanúbizonysága szerint a Balaton környéke olyan vidék, ahol évszázadok óta egy nemzet lakozik, s amely méltó arra, hogy végre e mivoltában is meg-, illetve elismerjék.

Azonban a történelmi panorámutazás²⁷ alapjául szolgáló tézis, miszerint, „[m]inden birtok egy családi történet[.] [m]inden történet egyúttal hagyomány, ábránd és költészet”²⁸, éppen e poétikai koncepció jegyében könnyen a feje tetejére állítható. Költői létrehozása (*poiesis*) ugyanis tűnékeny is teszi a kiválasztott tárgyat a maga ’valóságában’. A Balatonra a poétikai önigazolásnak köszönhetően ugyanaz a sors vár, mint a szimulált útleírás elbeszélői keretére.

²² Vö. Eötvös Károly: A Balaton tava. In *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben*. CD-ROM. Budapest, Arcanum, 2001. (*Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben*. XIII. kötet. Magyarország IV. kötete. [Szerkesztve] Előbb néhai Rudolf trónörökös főherceg ö császári és királyi fensége kezdeményezéséből és közreműködésével, most Stefánia özvegy trónörökös főhercegnő ö császári és királyi fensége védnöksége alatt. Budapest, Magyar Királyi Allamnyomda, 1896.)

²³ *Baltoni utazás*. I/11.

²⁴ Uo. I/13.

²⁵ Uo. II/243.

²⁶ Eötvös: A Balaton tava. L. a 22. lábjegyzet.

²⁷ A korszak kedvelt látványosságainak számítanak a panorámaképek, amelyek legnevezetesebb magyar példája a Feszty-körkép (1892–1894).

²⁸ *Baltoni utazás*. I/68.

Amiképp ez utóbbit háttérbe szorítják a magyar *nation building*²⁹ szolgálatába szegődött történetek (Tihanyról, Füredről, Csobáncról, Sümegről), akképp lényegül át a Balaton is Magyarországi kultúr- és politikatörténeti térképén való megjelenésével egy időben a (pusztán) megírt képzeletbeli földrajz képzeletbelijévé. Nincs Balaton a költők nélkül. A fel- és eltűnés e kettős effektusának árnyékában *A baltoni utazás végének szerzője* büszkén summázhatja 1909-ben: „A gyakorlati siker tünteti föl [*Utazás a Balaton körül* című] könyvemnek bármily szerény, de valódi becsét. Mióta könyvem napvilágot látott: azóta évenként szaporodnak a Balaton körül az újabb és újabb fürdőtelepek.”³⁰

Mindazonáltal a könyv már önmagában messze túlteljesíti az utazásszervező által kitűzött eredeti feladatot, az erdélyi származású urakkal kötött ’fogadás’ megnyerését. Az egyetlen kézenfekvő, a nemzet szempontjából szimbolikus haszonnal kecsegtető tanulságot a szereplők egyike már a monográfia elején megelőlegezi: „A mi országunk a legszebb ország, s ez a hely, ahol állunk, a világ leggyönyörűbb vidéke.”³¹ Ahhoz, hogy a fehér folt eltűnhessen a térképről, a keltetésnél nagyobb jelentőségre van szükség. S e célból a *Baltoni utazás* szerzője gondoskodik arról, hogy a mindentől (Pesttől) távol eső szegletet a világ közvetlenül a szívébe zárja. Hogy nemzeti narratívája e hazafiúi nagyot mondás igazolása közben nem torkollik jelentéktelenségbe, azt részben elfojtott, részben kinyilvánított, de természetesen (csak) mai olvasatában körvonalaazódó ’tudásának’ köszönheti arról, hogy a jelentőség (a szignifikancia) mindig a jelentésség (szignifikánsok) függvénye. E ’tudás’ birtoklásának (mai) jelentősége viszont megzavarja – ha vissza nem vonja – tárgya (akkor) megszerzett érvényét. A Balaton a világ közepén is megmarad po(i)étikus lét és nemlét között villódzó tüneménynek, amely egyrészt „egész nemzetünk történetének élő képe”³², másrészt olyan „élő alak”³³, amelyet – az elbeszélő esztétikai eszmeifuttatásai szerint – „[z]enész, szobrász és építő soha” meg nem ragadhat, s amelynek varázsából „[m]ég a festő is csak egyes részecskékké tud megbírni”.³⁴ A Balaton körüli „látópontokból” megpillantható

[n]agy szépségekkel teljes óriási tájék[ról] [...] képet festő nem alkothat. Szertelen keretben számlálatatlan részletet kellene alakítania. A fényt és árnyékot lehetetlen volna jól beosztania. A távolságok és mélységek köde borítana be a képen mindent.³⁵

Csakis a költő képes visszaadni azt az eleveniséget, amelynek elemei, akár a női mosolyban, „egy pillanatig se állnak mereven, hanem összhangzóan örökké mozognak”.³⁶ Erre az eleveniségre a *Baltoni utazás* bevallatlan ars poeticája értelmében a költői nyelv is csak azért lehet képes, mert a nyelv maga ez az elevenesség. Ha arról van szó, korlátlanul segítségül hívható, s annak, akinek dolga van vele ahogy Nagy Endre Eötvösről mondja –, „zavartalanul boldog teremtés [...] a munkája”.³⁷

²⁹ Vö. Sabine A. Döring: Vom *nation-building* zum Identifikationsfeld. Zur Integrationsfunktion nationaler Mythen in der Literatur. In *Kulturelle Grenzziehungen im Spiegel der Literaturen: Nationalismus, Regionalismus, Fundamentalismus*. Szerk. Horst Turk – Brigitte Schultze – Roberto Simanowski. Göttingen, Wallstein, 1998. 63–83.; Hárs Endre: Magyar *nation building* avagy a nagy szanalás (Vörösmarty Mihály: *A Rom*; Kölcsey Ferenc: *Nemzeti hagyományok*). In uő: i. m. 218–242.

³⁰ *Baltoni utazás*. II/395.

³¹ Uo. I/39.; Vö. még I/112., I/370., I/381–385., II/29.

³² Uo. I/388.

³³ Uo. I/387.

³⁴ Uo. I/388.

³⁵ Uo. II/424.

³⁶ Uo. I/387.

³⁷ Nagy Endre: Arckép Eötvös Károlyról. In *Eötvös Károly*. 126–129., itt 128.

Ám nem mindenki él a valóságteremtés e lehetőségével. A *Balatoni utazás* szerzője is 'rákényszerül', hogy az írásra készített pesti-erdélyi urak helyett elvégezze a munkát. Viszont abban a kérdésben, hogy csakugyan szüksége is volt-e rájuk műve megírásához, a balatoni monográfiánál is beszédesebbnek mutatkozik a *Gróf Károlyi Gábor följegyzései* létrehozó írói szerepcseréje. A Károlyi-családban házassága miatt mellőzött világjáró, Károlyi Gábor (1841–1895) Eötvös gondozta emlékezése a gróf hátrahagyott feljegyzésein alapulnak ugyan, ám szerzőjük mégis bevallotta Eötvös, aki saját emlékeivel is kiegészíti azokat. Narratív bonyolalmat mindeközben egyrészt az okoz, hogy a szerző saját emlékeit is átruházza az én-elbeszélő Károlyira, másrészt az, hogy Eötvös egyúttal a *Följegyzések* második kötetének egyik legtöbbet emlegetett szereplője. Így az olvasó kénytelen eltekinteni afőlött, hogy az emlékezések közreadója s egyúttal szerzője önmagáról egyes szám harmadik személyben beszélteti az én-elbeszélőt, illetve hogy ez utóbbi olyan dolgokról is hírt ad, amelyek nem lehetnek saját emlékei. Meglehetősen furcsa (egyszerre őszinte és őszintétlen) narratívát eredményez, amikor Eötvös Károlyi 'hangján' ekképp méltatja a „vajdát” (azaz önmagát)³⁸: „elméje mély és erős s tudása és gondolkodása hatalmas, felfogása önálló, eredeti s magyar”.³⁹ A kínos öndicséret elkerülhetetlenül visszahull a *Följegyzések* szerzőjére. Ugyanakkor sokat elárul Eötvös (a *Balatoni utazásban* már megismert) po(i)étikus önképéről, ha a vajdáról – nem kevésbé öndicséretgyanúsán – azt is olvashatni:

Vidéki pártgyűlésekben s választási harcokban az ő csodálatos beszédei rázták fel a közönséget. Képei, hasonlatai, példabeszédei, adomái, jellemző mondásai közkinccsé váltak s jól vagy rosszul, száz alakban járták be a városokat és olvasó köröket.⁴⁰

E részlet is értelmezhető bújtatott-elfojtott ars poeticaként, hisz a *Följegyzésekben* sincs másról szó, mint képek, hasonlatok, csodálatos beszédek és egyebek általi valóságteremtésről. (Amely mindjárt a címszereplővel veszi kezdetét.) Centrum és periféria viszonyának megfordítása, amely a *Balatoni utazásban* egy tájegység nemzeti jelentőségének kiemelésére szolgáló stratégiaként működött, itt a nemzettől való (csupán földrajzi) eltávolodás és az ahhoz történő egyidejű (lélekbeli) közeledés konfliktusaként ismétlődik meg. Mégpedig azzal a paradox megoldással, hogy végül nem a magyar emigráns talál haza, hanem a haza 'tér magához' az emigráció 'önkívületében'.

A *Följegyzések* szövege, amelynek beígért folytatására sosem került sor⁴¹, a nemzet közelségének és távoliságának témáját variálja az emlékezések mindkét, egymástól ugyancsak eltérő kötetében. Míg az első kötet Károlyi utazásokkal töltött életéről szól, a második a történelmi-magánéleti nézőpontot felcseréli a közéleti-politikaival. Előbbi a gróf 'céltalan' közel-keleti, afrikai és európai útjairól, illetve lakhelyeiről, utóbbi a kitaszítottasban osztozó honfiak sorsáról, főképp a Torinóban élő Kossuthnál tett politikai szándékú látogatásról szól. A második kötetben Eötvös módosít a bonyolult társszerzősége is, amennyiben Károlyi én-elbeszélőségének fenntartása mellett előlép a *Följegyzések* tulajdonképpeni főszereplőjévé. A gróf a két nagy politikus, Eötvös és Kossuth pártpolitikai következményekkel járó találkozásának szemtanújává válik, egy olyan esemény krónikásává, amely élete legjelentősebbikének bizonyul ugyan, ám őt magát egyúttal saját története peremfigurájává is alacsonyítja.

³⁸ Így nevezték Eötvöst a Függetlenségi Párt tagja- és funkcionáriusaként. Vö. Albert Gábor: i. m. 58.

³⁹ *Gróf Károlyi Gábor feljegyzései*. II/258.

⁴⁰ Uo. II/172.

⁴¹ Ennek okait Albert Gábor azzal magyarázza, hogy a második kötetben leírt Kossuth-látogatással be-
teljesül Eötvös politikai (és öngazoló) szándéka: i. m. 151. Részletesebben lásd alább.

A magánéleti és a közéleti szféra e szétválasztásától függetlenül motivikusan már a *Följegyzések* első kötete is a második kötetbeli nagy eseményre irányul. Károlyi utazásainak története ugyanakkor nem tekinthető pusztá apropónak sem (mely tulajdonságában a *Balatoni utazás* kerettörténetével rokon). Károlyi látszatra legtávolibb életeseményeiben is az egész emberre irányítja a figyelmet, aki döntéseiben és ítéleteiben magánemberként is képes mintegy tipologikusan megelőlegezni a Kossuth-látogatás hazafiúi értékhangsúlyait. A gróf alakjában a hazájától távolra szakadt patrióta tulajdonságai egyesülnek. Mint magánember, Károlyi szinte egész életét külföldön, családjától elhidegelve és részben rangján aluli életkörülmények között tölti. Ritka látogatásai is csupán idegensége megtapasztalására-megtapasztaltatására adnak alkalmat, s szinte kivétel nélkül azonnali elutazással végződnek. De bárhol járjon is, Eötvös tolmácsolásában a magyar hazafi nyilatkozik meg benne, aki nemzete tékozló fiaként annál inkább ragaszkodik származásához, minél távolabbi országokat és kultúrákat figyel meg. A távolság problémája így elkerülhetetlenül összekapcsolódik az eredetiségével. A legmellékeesebb úti kaland mögött is az a kérdés bújik meg, hogy a magyarság mint adottság a nemzet közelségének függvénye-e, vagy egy másfajta kötődésen alapul. Karthágóban tett látogatása kapcsán Károlyi beszámol arról, mennyire hidegen hagyja a szemlélőt a színhely, majd a történelmi emlékhely hatásmechanizmusának kérdéséről szinte átmenet nélkül tér rá a nemesi származás átélhetőségének problémájára: „Nos, hát akkor is min alapszik az atyafiság? Papirosan. A melyet se nem érzek, se nem értek [...]. Mit ér az a vérrokonság, a melyet csak az ügyvédek tudnak nagy nehezen kikeresni, s a melyről a vérrokonoknak sejtelmük sincs?”⁴² Akárcsak Karthágó nyomai, a Názáret körüli táj⁴³, vagy a piramisokban hagyott „látogató-jegyek”⁴⁴, az osztályhoz, a történelmi közösséghez⁴⁵ tartozás is elveszíti a jelentését, ha üres rekvizitumokon alapul. Názáret kultusza

[s]zent hagyomány, de ahhoz más nevelés, más gondolkodás, talán más életkor is kell, [...] hogy az áhitatos hit mind azt látunk és képzeletünk elé hozza, a mit a szent hagyomány e helyhez köt.⁴⁶

A valódiságnak a világjáró Károlyi számára 'szemmel láthatónak' kell lennie, ami annyit jelent: 'megérthetőnek', illetve 'átélhetőnek'. Sem Karthágóban, sem Názáretben, sem más történelmi emlékhelyeken nem adatik meg számára ez az élmény. Hasonlóan kérdéses marad a csak dokumentumokkal bizonyítható történelmi nemesi származás, de annak a 'hazafinak' a magyarsága is, amelyet nem igazol más, mint az, hogy Magyarországon él. A nemzethez tartozás nem kontingencia, nem pusztá 'lakozás' egy országban, hanem sokkal bonyolultabban átvehető/átvihető (akár a távolsággal is dacoló) rokonság: nem metonímia, hanem metafora.⁴⁷ Követ-

⁴² *Gróf Károlyi Gábor feljegyzései*. I/116.

⁴³ Uo. I/154.

⁴⁴ Uo. I/132.: „Azt hiszi a kedves ifju vagy kedves lányka, vagy épen nem kedves öreg Miszter és agg Missz, hogy ezzel már megörökíti nevét jó csomó időre. Bolondság. Van-e nagyobb látogató-jegy, mint ez a hatalmas piramis? Valami bolond király százezer emberrel csináltatta huszonöt esztendőn keresztül. [...] De hát ki tudja most már, hogy hívták azt a bolond királyt?”

⁴⁵ Nemesi és magyar származás összefüggéseiről vö. Hárs Endre: Die Vergesslichkeit von Literatur. Erinnerungsfiguren der ungarischen Gentry bei Kálmán Mikszáth. In *Leitha und Lethe. Symbolische Räume und Zeiten in der Kultur Österreich-Ungarns*. Szerk. Wolfgang Müller-Funk – Kerekes Amália Peter Plener – Rásky Béla. Tübingen–Basel, Francke, 2004. (megjelenés alatt)

⁴⁶ *Gróf Károlyi Gábor feljegyzései*. I/154.

⁴⁷ Vö. Homi K. Bhabha: DisszemiNáció. A modern nemzet ideje, története és határai. Ford. Sári László. In *Narratívák. 3. A kultúra narratívái*. Szerk. Thomka Beáta. Budapest, Kijárat, 1999. 85–118., itt 87.: „A nemzet megnevezése nem más, mint a nemzet metaforája.”

kezekképpen a hazától való távolság tapasztalata bizonyul a valódi hovatarozás ellenpróbájának. A véletlenszerű magyarságtól való eltávolodásban mutatkozik meg az igazi hazafiság. Idegenben vagy mindenkinél közelebb jut valaki a származásához, vagy örökre elveszett – mindenképpen színt vall hovatarozásával kapcsolatban. Károlyi számára az első lehetőség bizonyul irányadónak: a távolság próbáját kiállva – s e szempontból motiváltan – fordul emlékezése második kötetében hazai közéleti-politikai kérdések felé – anélkül viszont, hogy feladná a nemzethez tartozás metaforikus 'távközlési' stratégiáját.

Ugyanis a második kötet javarészt kitevő Kossuth-epizód politikai konstellációját is a távolság értéktérmető elliptikája jellemzi. A Függetlenségi Párt néhány tagjának Kossuthnál tett látogatása (1893 júniusában), amelyről Károlyi beszámol, a párt belső konfliktusainak és átalakulásának időszakába esik.⁴⁸ Ugyanez a lépés ki Eötvös és húsz társa az irányváltásra készülő pártból. Kossuth véleménye a vitában álló pártfrakciók referenciapontja.) Károlyi-Eötvös beszámolójában következőképpen – ahogy Albert Gábor fogalmaz – „már az író [Eötvös] szól [ugyan] hozzánk, de az egész Kossuth-epizód [...] még a politikus, mégpedig pártpolitikus manővere”.⁴⁹ Eötvös életművének kontextusában szemlélve ugyanakkor több is annál: egy a párt-érdekeknek és az önigazolásnak sajátosan 'kozmodopolitább' hazafiság narratívája is. Károlyi a valószínűtlenségig menő részletességgel írja le a találkozót, s kínos alapossággal Kossuth emigrációjának történetét és körülményeit. Miközben a beszélgetésekben a párt és az ország jövőjéről, a pártszakadás, illetve -fúzió lehetséges rossz és jó következményeiről (nemzethalál-vízioról – pártszemzőgből) folyik a szó, Károlyi megalkotja az emigráns hazafi paradigmáját. Két excentrikus személyiség, a hontalan kalandozó gróf és a pártjával konfliktusba került funkcionárius és expártvezér Kossuthban tipológiai szempontból mintegy a saját „antitipusát” találja meg. Károlyi, aki Názárethben a szentség közvetlen átélhetőségét hiányolta, most elbeszélőként gondosan jegyzőkönyvezi a „szent öreg”⁵⁰ valamennyi mozdulatát. (A *Följegyzések* elbeszélőjének figyelme e tekintetben olyannyira mindenre kiterjed, hogy a második kötet egyik fejezetében minden tragikomikum ellenére még arról is számot ad, miképpen vett méretet a vajda Kossuth halálát követően – egy évvel később – annak holttestéről.⁵¹) Hiszen

Kossuth nemcsak csatavesztett hadvezér, nemcsak bujdosó szabadsághős, nemcsak Magyarország egykori kormányzója s időközi uralkodója. Ezeknél több. Ő a magyar nemzet függetlenségi eszméinek élő alakja. Ha ez alakot a félrevonulás magánya s a nélkülözés homálya veszi körül: az idegen népek azt hiszik, azt gondolhatják: a magyar nemzet elfeledte multját, letett függetlenségi eszméiről s leg-szentebb szenvedélyeit kialudni hagyta.⁵²

Szükséges, hogy Kossuth személyisége mindenki számára jelenvaló legyen, különben felborul a haza értékegyensúlya. Szükséges, hogy látogatóit megerősítse elhatározásaikban, hogy tanítványokként bocsássa őket küldetéseli útjukra. E ponton, s talán nem véletlenül Kossuth „élő alakjára” vonatkozóan jelenik meg a *Följegyzések*ben a *Balaton utazást* is meghatározó po(i)étikus 'tudás'. Kossuth ugyanis az értékrehabilitáció kölcsönösségének köszönhetően eközben legalább annyit 'kap' látogatóitól, mint amennyit ő 'ad' nekik. „Egy-két évtized és

⁴⁸ Vö. 19. századi magyar történelem 1790–1918. Szerk. Gergely András. Budapest, Korona, 1998. 392.

⁴⁹ Albert Gábor: i. m. 151.

⁵⁰ *Gróf Károlyi Gábor följegyzései*. II/174.

⁵¹ Uo. II/128.: „A felső test kissé jobb oldalra volt hajolva. S a mint ott előttünk feküdt hanyatt az asztalon, lábai is a térdnél kissé fel voltak huzva. A vajda mégis megmérte annak a vonalnak a hosszát, mely az asztalon koponyája elejétől talpáig vonul. E vonal 146 centiméternyi volt. De az aggság, görnyedtség, térdösszehúzódás legalább is 25 centiméternyire rughatott.”

⁵² Uo. II/140.

senki sem él már, a ki őt látta és ismerte volna. [...] Ezért kell én nekem följegyezni mindent”⁵³ – írja Károlyi egy jellegzetes helyen. Elbeszélése a kormányzót „szent öreggé” avatja, meg-menti az emlékezés számára, s nem utolsó sorban felruhazza a joggal, hogy 'cserébe' legitimálja az elbeszélő és a szerző narratív szövegségét. Azt a szövegséget, amelyet történelmi távlatban emigránsok, katasztrofált és excentrikus hazafiak egész sora támogat, az élén Rákóczi⁵⁴, folytatódva Klapka Györggyel, Horváth Gyulával és másokkal⁵⁵, ellentétben az otthon, a politikai élet centrumában maradt nem autentikus hazafiakkal, akiknek sora a mérsékelt ellenzéki Apponyi Albert gróffal és Szilágyi Dezsővel veszi kezdetét⁵⁶, s a dicsőtlen és névtelen – hovatarozásával egyben önazonosságát is veszített – „álarczások”⁵⁷ homályába vész. A hazán belül elhidegültek e többségével dacol az idegenbe szakadt hazafiak kisebbsége, akikkel mintegy maga a nemzet vonult emigrációba. *Gróf Károlyi Gábor följegyzései* átrajzolja a térképet, s Torinót megteszi (az igazi) Magyarország fővárosává. A nemzethez való legnagyobb közelség, és a nemzettől való legnagyobb távolság rendkívüli állapotának po(i)ézise végül megfordítja az „Extra Hungariam”⁵⁸ értékhangsúlyait.

A *Balaton utazás* és *Gróf Károlyi Gábor följegyzései* tükrében ugyancsak mulatságos (s szerző és mű viszonyáról sokat elárul), hogy 'ugyanaz' az Eötvös Károly Budapest irodalmi és kávéházi életének egyik leghíresebb helyben ülő alakja, akinek egyetlen nevezetesebb utazása éppen a Kossuthnál tett látogatás volt.⁵⁹ Szimbolikusnak és 'valósnak' – ha utóbbit egyáltalán külön kategóriának vesszük – ez az ellentmondása azonban a monográfiák szerzőjének becsületére válik. Ha ugyanis kiemeljük azokat megszokott irodalomtörténeti kontextusukból, szerzőjük vélt (vagy kézenfekvő) szándékaitól eltérő összefüggés nyomaira bukkanhatunk bennük. Eötvös itt idézett szövegeit többször irodalomnak nevezi, és azok annak is mutatkoznak a kultúratudományon, újhistorizmuson edzett 'kulturpoetológus' számára. A monográfiák újraolvasása nemcsak olyan szimbolikus folyamatokat tár fel, amelyek szolgálatában azok megszülettek, hanem e szövegek azon tendenciáját is, hogy – már-már kontraproduktív módon – egyúttal betekintést is nyújtsanak e folyamatok szimbolikus 'természetébe'. A két monográfia tükrében éppen az a lenyűgöző, mennyire hasonlíthat a történelemmel szemben elfoglalandó nézőpont keresése a tájbéli „látóponthoz”, s hogy e keresés eredménye mégis milyen sokféle lehet. Aki itt kitekint, aszerint látja a jelent és a múltat változni, ahogy és amerre ő maga fordul. E 'plusz' – eltérően attól az olvasási gyakorlattól, amely Eötvös multa irányultságát és archiváló vágyát hangsúlyozza⁶⁰ – a monográfiák demonstrálta immanens poétika sajátos jövőre irányultságára tereli a figyelmet. Hiszen a po(i)étikus 'tudás' nyomai úgy is értelmezhetők, mint a – még eztán leendő – megcsinálható poétikájának mozzanatai. Aki ez utóbbit követi, tudja (még akkor is, ha nem tudja), hogy sem táj (Balaton), sem történet (Károlyi, Magyarországé) nincs szemlélő nélkül. Ami viszont nincs, az attól még lehetséges.

⁵³ Uo. II/182.

⁵⁴ Vö. uo. II/182.

⁵⁵ Uo. II/90.

⁵⁶ Uo. II/258.

⁵⁷ Uo. II/270.

⁵⁸ „Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita.” Vö. Németh G. Béla ellenkező következtetéseivel: i. m. 144.

⁵⁹ Vö. Nagy Endre: i. m. 126.

⁶⁰ Vö. Németh G.: i. m.